

УДК 737.3.091

О. Я. Савченко,
доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, головний науковий співробітник Відділення загальної середньої освіти Інституту педагогіки НАПН України

Літературна спадщина В. О. Сухомлинського як джерело патріотичного виховання молодших школярів

Проаналізовано положення з педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського про важливість взаємозв'язку поколінь у вихованні дітей. Розкрито роль родинного спілкування і довкілля у патріотичному вихованні молодших школярів. Визначено його напрями на основі книги «Як виховати справжню людину». Вміщено короткі методичні поради щодо опрацювання творів на уроках літературного читання.

Ключові слова: взаємозв'язок поколінь, коло читання, молодші школярі, вічність народу, образ Батьківщини, почуття патріотизму.

Savchenko O. Ya. Vasyl Sukhomlynskyi's Literary Heritage as a Source of Patriotic Education of Younger Schoolchildren.

Pedagogical heritage of V. O. Sukhomlynskyi concerning the importance of interrelation of generations in education of children is analyzed. The role of family communication and the environment in the patriotic education of younger schoolchildren is opened. Its directions are defined based on the book „How to Bring Up a Real Person”. Brief methodological recommendations on studying of works at lessons of literary reading are placed.

Key words: interrelation of generations, reading circle, younger schoolchildren, eternity of the people, image of the motherland, sense of patriotism.

Постановка проблеми. Питання патріотичного виховання, духовного зв'язку поколінь усебічно і глибоко розкривається у педагогічній і літературній спадщині В. О. Сухомлинського. Вчений, педагог, письменник підтвердив свою відданість рідній землі – мові, культурі, українській школі – подвижницькою працею, принциповою громадянською позицією. Тому його особистість і педагогічна спадщина викликають довіру не лише в нашій, а й багатьох інших країнах світу.

Педагогіка В. О. Сухомлинського гуманна, демократична, загальнолюдська і водночас глибоко патріотична духом і змістом. Це засвідчує не лише великий обсяг і різноаспектність його праць, присвячених патріотичному вихованню, у яких прямо чи опосередковано висвітлюється ця тема, а й проникливість, схвильованість, переконливість змісту і стилю написаного.

У педагогічних творах В. О. Сухомлинського неодноразово підкреслювалась особлива значущість родинного впливу на світобачення малих дітей, сприймання ними світу, формування ставлення до людей, рідної домівки, рідного краю, Батьківщини.

Мета статті. Ми звертаємося до спадщини В. О. Сухомлинського, щоб розкрити можливості патріотичного виховання молодших учнів у процесі використання художніх творів, де через спілкування у родинному колі, найближчому довкіллі відбувається сприймання й усвідомлення, що таке вічність народу, наступність поколінь, Батьківщина, які почуття до неї виявляють члени родини.

Виклад основного матеріалу. В книзі «Я розповім вам казку... Філософія для дітей», у роздумах Василя Олександровича «Про пам'ять серця», читаємо: «Людина стверджується у світі не тільки як істота, яка мислить і відчуває, але й як жива ланка у вічному ланцюзі поколінь; ця ланка з'єднає минулі покоління з майбутніми, і що більше дорожить людина пам'яттю своїх батьків, дідів і прадідів, то глибше вона відчуває свою відповідальність за майбутнє. Тільки тому, що Людина у своєму батькові, дідові та прадідові бачить корінь свого буття, своєї честі, гідності, у нас є Вітчизна» [1, 49]. Ось так чітко визначив педагог незамінну роль духовного взаємозв'язку поколінь у патріотичному вихованні.

У праці «Як виховати справжню людину» (розділ «Ставлення до батьків, рідних, близьких») В. О. Сухомлинський чітко розкриває засади вічності людського буття через наступність поколінь. «Рід людський складається з поколінь – це велика мудрість нашого буття. Одночасно живуть у світі кілька поколінь – покоління, що відходить, перебуває у розквіті творчих сил, висхідне, і покоління, яке тільки-но з'явилося на світ і починає усвідомлювати своє буття. Крім безлічі інших відносин, наше життя рухається також відносинами поколінь. Ти – в поколінні висхідному. Перед тобою – високо над горизонтом сонце, до полудня ще дуже далеко, життя уявляється тобі неозорим... Попереду тебе два покоління – покоління, для якого сонце в zenіті, і покоління, чие сонце схилилося на захід. Людина смертна,

але безсмертний народ. Його безсмертя – в наступності поколінь» [2, 201].

Ці афористичні думки утверджують незамінність і силу позитивного впливу на людину саме в дитячому віці *різновікових родинних відносин, безпосередніх і опосередкованих*. Такий зв'язок в умовах глобалізації, швидкої зміни технологій, можливостей для молоді вчитись далеко за межами рідного дому зумовлюють автономність буття багатьох молодих родин. Ускладнює взаємодію поколінь у вихованні дітей також поширення у ЗМІ, в суспільстві легковажного ставлення до створення сім'ї, тривала трудова міграція батьків. Особливо несприятливою стала ситуація для взаємодії поколінь в умовах розриву сімей через військові дії на Сході й анексію Криму.

Підкреслимо, що у таких умовах саме патріотична позиція батьків має бути особливо чіткою, зрозумілою дітям.

У вихованні особистісних якостей молодших школярів Василь Олександрович вважав пріоритетним вплив на емоційно-почуттєве сприймання, конкретно-образне мислення й уяву. У цьому віці досвід міжособистісних стосунків дітей обмежений вузьким колом зв'язків із близькими людьми і довкіллям. Читання, слухання, довірливе спілкування за прочитаними казками, оповіданнями, замальовками, спогадами, створеними Василем Олександровичем, відкривають їм різноманітний світ переживань, думок, мрій ровесників і старших поколінь. Усе це сприяє виникненню і розвитку почуттів, які зміцнюють «природне бажання дитини ставати кращою» (В. О. Сухомлинський).

Вплив старших поколінь на дітей педагог розкривав багатоаспектно, бо «патріотичне виховання має безліч граней... Найважливіше – запалювати на життєвому шляху вихованця вогниці, відкривати очі на дороге та рідне... Але саме для цього й треба розпочинати пізнання світу з того, що близьке: з родини, з рідного вогнища, з долі діда, прадіда...» [1, 476–477].

Розділ «Щоб у серці жила Батьківщина» розпочинається рядками есе, у якому педагог, звертаючись до юних читачів, говорить про найважливіший зв'язок між родиною і Батьківщиною, рідною домівкою і своїм народом.

«Слово **Батьківщина** має той самий корінь, що й слово **батько**. Справжнє народження твоє як громадянина, мислячої, натхненої благородними ідеалами особистості, трудівника, борця за торжество правди і щастя, сім'янина відбувається завдяки тому, що ти – син народу... Мати народжує твою плоть, Вітчизна породжує твою людську, громадянську душу» [3, 411].

У статті «Батьківська педагогіка» Василь Олександрович підкреслював, що в хорошій сім'ї є гармонія впливів усіх поколінь, там зливаються інтимне і громадське, і в цьому злитті він бачив гармонію людського щастя.

Василь Олександрович, як відомо, з особливою увагою ставився до молодших школярів. Саме цей вік він вважав чутливим до виховного впливу рідних людей, учителя і середовища. Ці діти привертали його увагу через те, що більш відкриті для емоційного спілкування, образного бачення світу, їхня уява, несподівані висловлювання спонукали до власної творчості.

Важливим джерелом натхнення письменника було довірливе ставлення дітей до свого вчителя, який разом із ними створював казки:

«Ми написали тисячі казок. Хто ж їх автор? Це чудова українська ніч, і декілька поколінь маленьких дітей, і я – всі ми творці казок Школи під Блакитним Небом.

Я розповідаю казки. Вони творяться тут же. Кожен із нас – і я, і діти – стає в ці чудові години поетом. Коли в мене не вистачає яскравого, потрібного слова, діти допомагають мені» [1, 20].

Доречно згадати, як промовисто на багатьох фотографіях відображено миттєвості щирого спілкування Василя Олександровича саме з малюками.

Літературна спадщина В. О. Сухомлинського широко використовується у сучасних підручниках і посібниках із літературного читання. Коло читання переважно охоплює твори, які розкривають морально-етичні смисли: виховання доброти, сердечності, любові до рідних, поваги до старших, турботливого ставлення до тих, хто потребує допомоги, відповідального ставлення до природи, бажання працювати і творити тощо. Ці чудові якості діти розпізнають у словах і вчинках своїх ровесників, які діють у ситуаціях, близьких їхньому життєвому досвіду, прагнуть їх наслідувати.

Твори патріотичного змісту Василя Олександровича для молодших учнів лише тепер активно задіяно у змісті позакласного читання і виховних заходів.

У контексті вищенаведених положень педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського звернемося до *художньо-ілюстративного доробку письменника*. Художньо-літературна спадщина педагога унікальна, масштабна за обсягом, різнопланова за тематикою, його твори читали і читають різні покоління. Відома низка досліджень з її аналізу і впровадження (М. І. Антоненко, Л. М. Заліток, Г. М. Ткаченко, Л. П. Пархета, М. С. Вашуленко, О. Я. Савченко та ін.). Разом з тим, слушно підкреслює О. В. Сухомлинська, нове видання творів із «Хрестоматії з етики» «передбачає і нове бачення матеріалу, який немовбито вже знайомий, але нині потребує нового сприймання... З педагогічної точки зору кожна мініатюра ставить декілька виховних завдань, які учитель має творчо розв'язати в кожній конкретній ситуації, враховуючи моральний, емоційний стан розвитку дітей, ступінь їхнього сприйняття» [4, 20].

Ювілейні дати

**«Життя нескінченне, як нескінченна й Батьківщина»
(із твору «Верба над ставом»)**

Назва твору, жанр (підзаголовок), дійові особи	Ключові фрази, основна думка
«Вічна тополя» (Роздум) Хлопчик, мама, дідусь	«Скільки пам'ятаю, тополя стоїть край дороги... Скільки пам'ятаю, стоїть вона, як вартовий». <i>Тополя вічна. Як вічна наша Україна</i>
«Верба над ставом» (Спогад-роздум)	«Стара суха верба радіє. “Я не вмерла, я житиму вічно!”» <i>Життя нескінченне, як нескінченна й Батьківщина</i>
«Стара вишня» (Спогад) Батько, мати, дитина	«Як та вишня не вмерла, а продовжила свій рід, так і народ ніколи не вмере». Бережімо те, чим дорожили наші дідусі й прадіди. <i>Поки живе народ, живе й Батьківщина</i>
«А що там за лісом?» (Спогад) Хлопчик, старший брат	«Переді мною – зелені лани. На обрії ліс. – А що там за лісом?... А за тим лісом – що там? – Це було для мене найбільшим відкриттям світу. Мене зворушило, що світ такий широкий, що така велика, багата Україн». <i>Україна – це не лише твоє рідне довкілля, а багато інших міст, полів, річок і велика наша ріка Дніпро</i>
«Чому дідусь посміхнувся?» (Розповідь) Хлопчик Микола, батько, дідусь	«З-під кореня вирости зелені гнучкі пагони. Листя на них широке, соковите». Миколі так хотілося дізнатися: чому дідусь посміхнувся. <i>Рід людський нескінченний, бо є наступні покоління</i>
«А де ж подівся той хлопчик?» (Роздум хлопчика) Хлопчик Петрик, дідусь	«– Дідусю, невже ви були маленьким хлопчиком?» Яке відкриття зробив Петрик? <i>У людському житті, як і в природі, все повторюється</i>
«Як же все це було без мене?» (Роздум дівчинки) Мама, дівчинка Яринка	«Як це мене не було?... А дерева, квіти, кіт, голуби – все це було?» Яке відкриття зробила для себе Яринка? <i>Нескінченність світу природи і людських поколінь</i>
«На Тарасовій могилі» (Спогад-роздум хлопчика)	«Тепер живуть інші люди. Але все одно ми ніби бачимо живого Тараса, чуємо його гарячі слова... Я вперше відчув, що переді мною – Україна, що я її син». <i>Від захоплення красою поезії – до захоплення Україною</i>
«Дідусів заповіт» (Чарівна розмова) Хлопчик в уявній розмові з дідусем	«– Дідусю, скажіть, будь ласка, ким мені бути? Мені і льотчиком хочеться стати, й агрономом, й лікарем...» <i>Будь патріотом. Це найголовніше</i>
«Найщасливіша людина на землі» Великий рід: Праматір, батьки, онука, правнуки	«Зібрався весь великий рід біля Праматері, їй 101 рік. – Чому немає Віри? – У Віри народився син. Зітхнула з полегшенням Праматір і померла найщасливішою людиною на землі». <i>Наступність поколінь – джерело вічності народу; міцність родини – сила народу</i>
«Для чого людина живе на світі?» (Розмова хлопчика з бабусею про смисл людського життя)	«У садку доцвітають чорнобривці. Бабуся збирає сухе насіння, щоб посіяти його весною. Весною розквітли ще кращі квіти. – Ось і людина живе для того, щоб вічно жила її краса... щоб вічно жив людський рід. – Для чого живе людський рід? – Для щастя». <i>Щастя людини у щасливій родині, у вільній, красивій Батьківщині</i>

«Хто найкращий майстер на землі» (Легенда) Сільська громада, матір, п'ятирічний син	«В одному селі дівчата й жінки вирішили показати на майдані свою майстерність. Вони принесли багато дивовижних речей. Перемогла молода мати, яка виховала талановиту дитину». <i>Той, хто творить розумну і добру людину, – найкращий майстер на землі</i>
«Коли я чую слово “Батьківщина”» (із твору «Дідова колиска»)	
«Сонце заходить» (Спогад)	«Краса поезії вразила мене: <i>Сонце заходить, Гори чорніють, Пташечка тихне, Поле німіє...»</i> <i>З рідного слова, із прекрасної нашої української мови починається Вітчизна</i>
«Дідова колиска» (Розмова сина з батьком)	«Коли я чую слово “Батьківщина”, пригадується старовинна дідова колиска. А наша колиска – це наше рідне село, наша хата, мати й батько». <i>З рідної хати починається Батьківщина</i>
«Бабусині жайворонки» (Спогад про бабусині руки, які ліпили з тіста пташок)	«Найперший мій спогад – це бабусині руки. – Якби руки в мене були білі-білі, то не було б ні тіста білого, ні жайворонків...» <i>Батьківщина починається з працьовитих рук</i>
«Журавлиний ключ у небі» (Спогад дівчинки про бабусину казку про журавлика)	«– Весна прийшла. Журавлі прилетіли на рідну землю...» <i>Коли я чую слово «Батьківщина», мені здається той журавлиний ключ. Чути пісню про широке поле і синє небо</i>
«Бабусин рушник» (Спогад дитини про старовинний бабусин рушник, який не зберігся)	«Де ж він, той рушник? Ота стежка вишивана, дорога мережана?.. Як же без тієї стежки, без дороги тієї?.. Хіба ж можна без неї у завтра йти?» <i>Треба берегти те що, передає красу народного життя, що зробили старші покоління</i>
«Ластівка над вікном» (Спогад-роздум)	«Шибки вкриті дивовижними візерунками. Згодом пригріло сонце. Як цікаво спостерігати за ластівчиним гніздом». <i>Коли я чую слово «Батьківщина», пригадую і візерунки на шибці, й першу грудочку землі в ластівчиному дзьобіку</i>
«Зелений луг» (Спогад-роздум)	«Луг мені здавався таким великим, безмежним, немов увесь світ – це луг... День у дитинстві здається мені нескінченним, луг безмежним. Поле – безкраїм». <i>Коли я чую слово «Батьківщина», мені згадується той зелений луг</i>
«Дитинство – це найніжніші паростки дерева, назва якого – Вітчизна» (із твору «Зелений луг»)	
«Свіжий хліб» (Спогади дитинства)	«Коли мама пекла хліб, хлібом пахло все: і руки мамині, й одяг її, і піч, і стіни, і навіть дим коло хати». <i>Пахощі свіжого хліба закарбувалися як найдорожчий, найпрекрасніший спогад рідного дому</i>
«Ой піду я лугом...» (Спогад)	«Із поля почулась тиха пісня. “Ой піду я лугом, лугом-долиною, та чи не зустрінусь з родом-родиною...” На все життя запам'яталась ця чудова пісня. Той день став для мене уроком рідної мови».

Ювілейні дати

	<i>Я люблю свою рідну, дорогу українську мову. Як землю, на якій народися. Як свою милу матусю. Як Україну стражденну і пісню славетну, люблю ярій цвіт нашого саду – рідне слово, барвисте, запашне, дзвінке</i>
«Червоногруді снігурі» (Спогад дитинства)	«З чого починається для мене Вітчизна? З того, що найбільше закарбувалось в пам'яті з дитинства. Серед численних спогадів чомусь найяскравіший – про червоногрудих снігурів. Звідки прилетіли ці красиві птахи?» <i>Усе, що згадується нам із далеких днів дитинства, близьке і рідне. Адже це наші перші уявлення про рідну землю</i>
«Червоні маки за хатою» (Мініатюра)	«Із чого починається для мене світ? Із червоних маків за хатою. Вони вразили мене своєю красою і запам'яталися назавжди. <i>Це найтонші корінці людини – спогади про дитинство</i>
«Мені захотілось додому» (Есе)	«У дитинстві мама возила мене на літо до бабусі. А мені вже через тиждень додому хочеться. Спочатку не дуже, а згодом так тягне... Тягне додому, бо тут почалося моє дитинство, тут я вперше побачила ясне сонечко й синє небо, вимовила перше слово...» <i>Найдорожче для людини – це велика Батьківщина і так звана мала батьківщина</i>
«І здається мені, що немає ніде такої краси, як у нашому рідному краї» (із твору «Квітуха вишня»)	
«Квітуха вишня» (Спогад дитинства)	«Я не міг відвести очей від квітучої вишні. Тепер, коли пригадується той далекий час, здається, що вишня квітла всі дні дитинства». <i>Немає ніде такої краси, як у нашому рідному краї. Рідний край – найкращий. Ми народилися в ньому, він дав нам життя і силу</i>
«Пахне яблуками» (Спогад дитинства)	«Зайшло сонце. А в садку пахнуть яблука, нагріті сонцем. Раптом з яблуні на землю впало яблуко – гуп...» <i>Незабутні пахоці, кольори, звуки тихої осені – назавжди у серці</i>
«Які вони бідні...» (Розповідь) Хлопчик з батьком на світанку в полі	«Батько з сином чують дивовижну музику. Це жайворонок розсипає над полем чарівні звуки. Сергійко затамував подих». <i>Спіши пізнавати красу малої батьківщини; бережи цю красу</i>
«Якби я стала невидима» (Дівчинка відкриває дива природи)	«Якби я стала невидима – скільки б цікавого побачила! Дивилася б в очі соловейку, побачила, як грає цвіркун, як розпускається троянда...» <i>У природи, як і в людини, є сором'язливість. Сором'язливість – це велика краса. А красу треба берегти</i>
«Скільки тут сопілок!» (Микола відкриває для себе красу довкілля, граючи на сопілці з бузинової гілки)	«Залунала тиха мелодія. І йому здалося, що все стало красивіше: і верба над ставком, і зелений луг, і квітка ромашки... Він почув, як співає гілка бузинового куща...» <i>Щоб побачити красу природи, почути музику, треба її любити, уявляти, про що можуть розповісти, заспівати її мешканці</i>
«Жмутик пшеничних колосків» (Розповідь хлопчика) Хлопчик і батько	«Коли сходить сонце, пахне пшениця, пахне земля... і такий милий світ... Батько любить працювати в полі, і я змалку полюбив землю, пшеницю, степ». <i>Людська праця прикрашає землю, приносить радість, дає життя</i>

Вивчивши зміст творів «Хрестоматії з етики», ми визначили чотири їх групи, у яких розкриваються основні напрями патріотичного виховання молодших школярів. Крім основної ідеї, яку автор часто формулює як етико-моральний імператив, вдумливий читач зможе знайти інші смисли, що криються у підтексті, спонукають до рефлексії. Отже, твори Василя Сухомлинського є багатозаровими. Їх сюжет чіткий, його дійові особи – близькі дітям люди: мати, батько, дідусь, бабуся, брат. Це люди, яким вони довіряють, найчастіше з ними спілкуються. У декількох творах дійові особи мають імена, але переважно вони без імені. Вважаємо, що цим автор хоче підкреслити типовість зображеної ситуації.

Твори з патріотичним потенціалом мають різний жанр – розповідь, спогад, роздум, замальовка, мініатюра, казка. У сюжеті автор часто використовує народні обереги (рушник, колиска, віночок та ін.) слова – символи народної культури і творчості (верба, тополя, поле, вишня, журавлі, серце, криниця, ластівка та ін.).

Визначимо основні напрями патріотичного виховання молодших школярів за творами В. О. Сухомлинського.

Методика ознайомлення дітей із творами В. О. Сухомлинського ґрунтується на ідеях педагога про вдумливе читання, співпереживання, співтворчість, які відбуваються, як правило, у діалозі дітей з учителем. «Я поставив перед собою завдання вчити такого читання, щоб дитина *читаючи думала*. Читання має стати для дитини дуже тонким інструментом оволодіння знаннями і водночас джерелом багатого духовного життя» [4, 100]. Разом із колективним читанням творів на патріотичну тематику важливо заохотити дітей до самостійного читання. «Я бачив важливе виховне завдання в тому, – писав Василь Олександрович, – щоб кожен хлопчик, кожна дівчинка, закінчуючи початкову школу, прагнули усамітнитися з книжкою для міркувань і розважань» [4, 337].

В опрацюванні художніх творів ми виділяємо кілька етапів: підготовку дітей до читання; первинне сприймання прочитаного (прослуханого); аналітичне читання й осмислення прочитаного; рефлексивні судження; творча робота за змістом прочитаного. Залежно від складності змісту твору, його обсягу і головної думки, готовності дітей до сприймання тексту вчитель щоразу змінює зазначену послідовність, шукає родзинку уроку. Радимо врахувати, що первинним є вплив на емоційно-

почуттєву сферу, а потім на знаннєву, логічну. Молодших школярів слід учить розрізняти і визначати у словах *свої емоції та почуття*, щоб діти могли зрозуміти й уявити почуття, які описані стосовно дійових осіб. Нагадаємо, що емоції – швидкоплинні, неглибокі переживання, які виникають під час безпосереднього сприймання (наприклад, тексту). Почуття – це узагальнені, стійкі, глибокі переживання, що охоплюють ставлення до себе, подій, людей, явищ тощо.

Аналізуючи тексти і підтексти вищезазначеного кола читання, можемо сподіватися, що зміст творів викликатиме у юних читачів широкий діапазон почуттів. Це, зокрема, *здивування, хвилювання, захоплення, любов, радість, смуток, замріяність, пізнавальний інтерес, упевненість, співпереживання* тощо. Почуттєве сприймання прокладає місточок до розуміння й усвідомлення не лише нових висловів, а й найважливіших цінностей життя людини і природи, неперервності поколінь, призначення людини на землі, любові до своєї місцини, рідних, яке переростає у глибоке, усвідомлене почуття до Вітчизни, до своєї родини.

Важливо, щоб не було на уроках гучних фраз про патріотизм. За цими творами вважаємо доцільним проводити уроки-діалоги, уроки-роздуми. Обговорюючи прочитане, радимо звертатись до дитячих вражень, особистого досвіду, придумувати для уроків емоційні девізи, пропонувати дітям інсценізації, малювання за сюжетом твору та інші творчі роботи.

Висновки й перспективи досліджень.

Важливим засобом патріотичного виховання молодших школярів є використання літературних творів В. О. Сухомлинського, у яких розкрито багатогранність образу Батьківщини, особливості сприймання дітьми вічності життя, взаємозв'язку поколінь, цінності людського життя, ставлення до близьких людей, до природи, рідного дому тощо. Методика опрацювання творів зазначеної тематики має бути творчою, враховувати емоційно-почуттєву сферу дітей, спиратись на їхні безпосередні враження, особистий досвід спілкування в родинному колі. Слід залучати дітей до інсценізацій, малювання, складання творів за аналогією.

Актуальним питанням для досліджень є: вивчення особливостей формування у дітей різних патріотичних почуттів; проблема наступності у патріотичному вихованні дітей дошкільного і молодшого шкільного віку.

Література

1. Сухомлинський В. О. Я розповім вам казку... Філософія для дітей / Василь Сухомлинський ; уклад. О. В. Сухомлинська. – Х. : Школа, 2016. – 576 с.
2. Сухомлинський В. О. Вибр. твори : у 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1976. – Т. 2. – 670 с.
3. Сухомлинський В. О. Вибр. твори : у 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 5. – 631 с.
4. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський ; передм. О. Сухомлинської. – Х. : Акта, 2012. – 527 с.